

ENGELBREKTSFEJDEN OCH DESS SEGERHERRAR

En berättelse om ett unionsvälde, en adelsman från Norberg, ett äkta folkuppror, en herredag i Arboga och ett rått Hjälmaremord

av

Mats Parner

”Här i landet bor en man vid namn Engelbrekt Engelbrektsson, en svensk född uppe i Dalarna, där koppar och järn bryts. Denne Engelbrekt har samlat folkskaror på 40- till 50 000 man och kan troligtvis få ännu fler, om han vill. Under Engelbrekts ledning har en lång rad städer, byar, skansar och fogdeborgar bränts ned och därefter erövrats.”

(Bernt Osenbrügge i ett brev från Stockholm till rådet i Danzig den 1 augusti 1434)

☛☛☛ Med småländska Kalmar som bas skapade drottning Margareta år 1397 ett välde, som påminde om en superstat – åtminstone vad dess area beträffar. Det sträckte sig från Slesvig i söder upp till Lofoten i norr och från Karelska näset i öster till Atlantiska havet i väster. Också Shetlands- och Orkneyöarna tillhörde det unionella imperiet liksom Finland, Island, Grönland och Färöarna. Detta omfångsrika statsförbund, känt som Kalmarunionen, ägde bestånd ända fram till 1521 med det folkrika Danmark som självskrivet kärnland.

Efter Margaretas bortgång i lungpest anno 1412 blev hennes (redan krönte) släkting Bogislav ny unionsregent. I Sverige har denne Bogislav gått till hävderna som Erik XIII eller som Erik av Pommern (1382-1459), en 190 cm lång, viljestark och blodbesudlad envåldshärskare med ett ganska brett syndaregister. Hans eftermäle är föga uppbyggligt, och i del två av **Min svenska historia berättad för folket** (1971) av Vilhelm Moberg jämförs och jämföras konung Erik med de båda 1500-talsdespoterna Gustav I av ätten Vasa och Kristian II av huset Oldenburg.

Mot detta finns inte så mycket att invända. Annat hos Moberg förefaller långt mer betänkligt – t ex det faktum att han, i del ett av det nämnda verket, lovsjunger just drottning Margareta (den brandskattande V. Atterdags livsfrukt) i alla möjliga och omöjliga tonarter. I svart på vitt betecknas Margareta rent av som hela Nordens genom tiderna ”största regent” och som en i de flesta avseenden helgjuten och oförvitlig gestalt.

Varför denna okritiska hållning, undrar man smått förvånad. Självsvåld, girighet och egenvilja kännetecknade drottningens långa tid i maktens boningar i ungefär samma utsträckning som habegär, vinningslystnad och nyckfullhet präglade konung Eriks ännu längre. Det är rimligare att betona kontinuiteten snarare än skiljelinjerna mellan de båda suveränerna. På mer än ett sätt var de besläktade och befryndade med varandra.

Erik av Pommern var ett stridslustet majestät. Han bekämpade Hansans legioner och framför allt Holsteins – med Slesvig hela tiden i potten – i decennielånga krig. Dessa bataljer kostade skjortan men i än högre grad jättelika penningbelopp och tusentals soldatliv. Unga frälsemän

och tonåriga bondpojkar från (vad som omsider kom att bli) Sverige offerades på slagfält och i sjöstrider långt söder om "våra" hjärtlän.

Följden blev digra skatter, om möjligt än mer betungande än de olidliga pålagor och tributer som Margareta krävt ut och fordrat in. Till detta kom att nästan alla slott och borgar norr om Skånegränsen anförtrotts åt skatteindrivare- och fogdar med danska och tyska rötter – något som den inhemska adeln såg med allt annat än blida ögon. Inte heller i de alltid lika vanskliga utnämningssärendena på de förändligade spelfälten gjorde konung Erik succé: mot all rim och reson satte han en viss Johannes Jerechini – 1400-talets Bert Karlsson – på ärkebiskopsstolen i Uppsala och ådrog sig, med den utmanande gesten, hela prästerskapets samlade missnöje. På grund av de ständiga krigen med ty åtföljande handelsblockader fick inte heller gruvfolket uppe i Bergslagen avsättning för sin järn- och kopparmalm. Allmogen svält och vårdades och gjorde så, vilket jag redan påtalat, under ett allt omänskligare skattetryck.

Entusiasmen för den rådande ordningen var med andra ord synnerligen dämpad. I alla cirklar och i rikets alla ständer – adel, präster, borgare och bönder – svors det ven och förbannelser. En revolutionär situation hade växt fram.

Ja, troligen skulle det räcka med en enda gnista för att tända en flammande palatsbrand.

XXX En bergsman från södra Dalarna – eller troligare från Norbergstrakten i Västmanland – kom som alla vet att bli upprorets legendomsusade och med tiden helgonlike frontfigur. Han skrev sig Engelbrekt Engelbrektsson, hade tysk stamtavla, förde ett (låg)adligt vapen med tre halva liljor i en triangel och kunde berömma sig av gedigen erfarenhet: redan 1432 hade EE, i sin egenskap av vald folk- och Bergslagsrepresentant, på hästryggen tagit sig ner till kung Erik i Köpenhamn och, inför monarken, brännmärkt skattetrycket och fogdevåldet. Men det hade båtat föga; den trettonde fortsatte i samma uppkörda hjulspår som tidigare. Följden blev att Engelbrekt, 1433, gav sig av till Aros i täten för ett väldigt folkuppåbåd, den här gången för att tvinga jourhavande Västeråsfogden – den allmänt hatade dansken Jösse Eriksson – att lämna sitt chateau och per omgående resa söderut med Jyllandsdiligensen.

I första rundan gick allt om intet, men försök nummer två lyckades bättre.

Jösse E, som personifierade makten och det accelererande förtrycket, blev i ett senare skede ett fogdehuvud kortare i Motala (1436-12-09) efter att ha infångats av en rasande bondehop ifrån Aska – men det är en annan historia.

Midsommaraftonen 1434 brast plötsligt alla fördämningar. Då brändes fogdefästet Borganäs intill Dalälven ner till grunden med Engelbrekt i spetsen för nya väpnade härskaror. Under de följande månvarven antändes sedan borg efter borg ödeland och vildmarksrike runt, allt som allt ytterligare hela 24. De fästen och nästen som inte eldhärjades köptes ut av den förslagne EE, troligen med hanseatiska Lübecksmünt (en finansieringskälla som också den i sin ungdom rebelliske skidkungen Gustav Eriksson använde sig av bortåt 100 år senare). Gripsholms slott, Västeråshus, Dalaborg och Opensten föll samtliga i de upproriskas händer liksom Bjarneholm och Agneholm i Värmland. Tjogvis med andra borgar raserades lika geschwint.

Längre norr- och österut för Engelbrekts trägne medarbetare Erik Nilsson Puke fram som ett yrväder i de ljusa sommarnätterna och tände på med samma nitälskan och brännande energi som kollegan med de halva liljorna. Även Puke tillhörde lågadeln.

Engelbrekts uppror riktade sig aldrig mot (Kalmar)unionens bokstav och andemening och var heller ingen genuin bonderevolution. I 1434-årståget fanns många vagnar, och de hade både första-, andra- och tredjeklassskyltar eller – i de flesta fall – inga skyltar alls. Det rörde sig kort sagt om en typisk ”enhetsfront” med anmärkningsvärt bred uppslutning och med udden mot konung Eriks vanstyre. Förtruppen dominerades av jordbrukare och arbetslösa gruvarbetare, men redan vid hanegället anslöt sig handelsidkare och sjöfarare liksom världsligt och andligt frälse. Missnöjet var utbrett.

Tids nog skulle det visa sig att de olika grupperna i tåget hade diametralt skilda uppfattningar om vad som faktiskt utgjorde kärnan i det pommerska eländestyret.

Den 16 augusti -34 anlände EE och hans upproriska följe till det nya rådhuset i Vadstena. I en av plenisalarna uppehöll sig, lämpligt nog, ett antal honoratiores med riksrådsbefattning, och därmed fick Engelbrekt chansen att ställa saker och ting på sin spets. Med uppretade bönder och bergsmän i tusenhövdade skaror ute på torget (onekligen en stark förhandlingsposition!) kunde Engelbrekt ganska lättvindigt tvinga de höge herrarna i rådhusalen att makulera kung Eriks furstekontrakt – genom att signera ett tvättäkta uppsägelsebrev.

Bland undertecknarna märktes de renommerade biskoparna Lars, Sigge och Tomas från resp. Skara, Linköping och Strängnäs. Den sistnämnde – mitrabäraren Tomas – brukar åberopas än idag tack vare det illustra poem han kläckte ur sig några år senare:

”Frihet är det bästa ting – som sökas kan all världen kring...”

Två veckor efter att Vadstenabrevet e-postats kunde Erik av Pommern inte längre titulera sig svensk monark. Dock erkändes han på nytt som vår rättmätige konung den 16 oktober 1435, varefter han detroniserades än en gång ... för att tillslut få en tredje och sista kungachans vid nästa kristillfälle. Just före decennieskiftet 39/40 avpolletterades han för gott. I det läget slog han ner bopålar på Gotland och försörjde sig en tid, i likhet med en skara andra vinddrivna fursteexistenser, på sjöroveri. Till i synnerhet Hansans och Tyska Ordensstatens flytetyg hade den avsuttne kungen ett gott (eller snarare ont) öga.

I januari 1435 var tiden inne för det berömda herredagsmötet i Arboga. Där och då valdes EE till ”hövitsman” för allt land norr om Smålandsgränsen mot Skåne, Blekinge och Halland. Det innebar i praktiken att han blev officiellt erkänd som överbefälhavare för hela rikets (alltjämt upproriska) truppstyrkor. I den befattningen ledde Engelbrekt ett andra ”antifogdeborgståg” i de östra riksdelarna, denna gång under vintermånaderna i början av 1436.

Rådplägningen i Arboga har länge kallats *vårt lands första riksdag*, men den benämningen är felaktig; bondeståndet deltog inte. Idag vet man att det handlade om en session uteslutande för de privilegierade samhällsskikten. Men så sent som 1935 högtidlighölls 500-årsminnet av ”Arboga riksdag” med pompa och ståt över hela Sverige. Det hade förmodligen sina politiska skäl – eller också förstod man inte bättre.

☒☒☒ Även Engelbrekts vinterkampanj blev framgångsrik, men hövitsmannen själv försattes tyvärr ur stridbart skick. Åtskilligt tyder på att han drabbades av reumatism, men några säkra uppgifter finns inte. Hur som helst blev kryckorna hans sällskap under de få dagar och nätter han ännu hade att leva. Det var också med kryckstöd och antagligen i en *Hjälmaresnipa*, som Engelbrekt gav sig av sjö- och båtledes med kompassnålen pekande mot öst för att delta i ett rådsmöte i Stockholm. Ensam reste han inte; hustrun fanns med i samma båt liksom ett antal betjänter, och enligt almanackorna – i den mån sådana existerade – var det fredag och fjärde dygnet i maj. Vid skymningsdags rastade sällskapet och slog läger på en av holmarna utanför Göksholms slott. Där residerade frälsemannen Bengt Stensson Natt och Dag med vilken både EE och Erik Puke hade gäss oplockade.

Utan förvarning anlände nu ännu en snipa till Engelbrektsholmen, och i land stegade Magnus (Måns) Bengtsson Natt och Dag, slottsinnehavarens son, beväpnad med en yxa och åtföljd av stridslystna drabanter. Träffad av ett kvarts dussin oväntade yxhugg och sedan genomborrad av drabantpilar låg hövitsmannen död på marken ögonblicket senare.

Genom seklerna har åtskilligt sagts och skrivits om Magnus Bengtssons nidingsdåd. Handlade det om en privat uppgörelse eller dödades Engelbrekt på order av Karl Knutsson Bonde eller andra inom högadeln? I del ett av **Historien om Sverige: Från islossning till kungarike** (1992) tar Herman Lindqvist, på sidan 356, ställning för det senare alternativet.

Det gör också Jan Myrdal, i hans fall på sidan 166 i **Skriftställning 14** (1987). Det rörde sig om "mord i staten" skriver JM och fortsätter:

"Engelbrekt, Karl XII, Gustav III och Olof Palme likviderades av politiska skäl, och mönstret var gemensamt: offret stod i vägen för de i staten styrande eller de näst intill styrande."

Nej, det kan inte uteslutas att EE avlivades på order uppifrån – även om jag tvivlar – men att jämställa hans död med tolfte Karls och Palmes är så verklighetsfrämmande som det kan bli.

Efter tragedin den 4 maj 1436 blev vår höviske bergsman martyr och nationalhelgon på snart sagt ingen tid alls. "Det sargade liket av Engelbrekt bars med tårarna i ögonen hela vägen till Örebro kyrka av förkrossade bönder", heter det mycket riktigt (men oriktigt) i en ofta citerad skoluppsats. Med viss rätt, dock bara *viss rätt*, har den döde jämförts med två andra samtida mordoffer, nämligen Jan Hus (1415) och, givetvis, Jeanne d'Arc (1431).

Att Engelbrekt Engelbrektsson var en hjältemodig aktör på den historiska vridscenen får nog anses väl bestyrkt. Men det var inte människor från de sociala bottenskikten, som fick skörda frukterna av hans djärva framfart; det gjorde som alltid de mer välbeställda. I Anders Fryxells **Berättelser ur svenska historien** (1879) läser vi att "över 100 000 uppretade bönder" ingick i den allmogehär som EE basade för. Det är en befängd utsaga: på sin höjd var de 10 000.

Man djärves påstå att Engelbrekt var en Nils Dacketyp som, i snäv mening, slogs för rättvisan och friheten. Det är betydligt mer än man kan säga om de flesta.